

УДК 316.472:159.947.23

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України
Протокол № 7 від 29 жовтня 2019 року*

Наукові рецензенти:

доктор соціологічних наук **О. Стегній**
доктор соціологічних наук **В. Степаненко**

Авторський колектив:

д-р соц. наук О. Вишняк – підрозділ 4.1; д-р соц. наук О. Злобіна – підрозділи 5.1 та 5.2; д-р соц. наук С. Макеєв – розділ 2; д-р соц. наук І. Мартинюк – підрозділи 1.2 та 1.3; магістр соціології Р. Москотіна – розділ 6; д-р соц. наук В. Пилипенко – передмова; канд. філос. наук В. Піддубний – розділ 3; канд. філос. наук Ю. Привалов – розділ 6; д-р соц. наук О. Рахманов – розділ 7, післямова; д-р соц. наук В. Резнік – загальна редакція, передмова, підрозділи 5.3 та 5.4, післямова; канд. соц. наук Ю. Сапелкін – підрозділ 4.2; д-р соц. наук Н. Соболева – підрозділи 1.2 та 1.3; д-р соц. наук М. Шульга – підрозділ 1.1; д-р соц. наук Г. Ченурко – розділ 3, підрозділ 4.3.

В 42 **Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес** / за заг. ред. доктора соціол. наук В. Резніка. Київ: Інститут соціології НАН України, 2019. 266 с.

ISBN 978-966-02-9110-2

У монографії презентовано результати дослідження чинників процесів формування відповідального суспільства в Україні за безпосередньої участі української держави, політичних рухів та бізнесу. Окреслено теоретико-методологічне підґрунтя соціологічного аналізу відповідальності як соціально-психологічного феномену. Обґрунтовано емпіричні показники та операційну модель вимірювання соціальної відповідальності суспільства. З'ясовано структуру, суб'єкти та детермінанти соціальної відповідальності в сучасному українському суспільстві. Монографія є результатом виконання НДР «Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес» (0118U005333), передбаченої бюджетною програмою Національної академії наук України «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» (КПКВК 6541230).

Для науковців, викладачів, докторантів, аспірантів та студентів.

УДК 316.472:159.947.23

ISBN 978-966-02-9110-2

© Інститут соціології НАН України, 2019

ПІСЛЯМОВА

Відповідальність вивчається в рамках багатьох наукових дисциплін: етики, юриспруденції, теорії управління, психології, культурології та ін. З соціологічного погляду в сучасному світі відповідальність перетворюється на підґрунтя, на якому вибудовується соціальність загалом. Зростання технічного і технологічного рівнів повсякденного життя, збільшення насиченості й інтенсивності впливу інформаційних потоків, підвищення психологічних навантажень зумовлює зростання нормативних очікувань і вимог сьогодення до відповідального ставлення до життя дівців усіх без винятку рівнів. Сучасна людина опиняється в контексті різнопланових подій, особливо за умов транзитивного суспільства в аномійному стані. Внаслідок цього зростає значущість універсального засобу адекватного реагування на зміни конфігурації соціальних умов і ситуацій – відповідального ставлення до життя.

З огляду на узагальнені методологічні засади соціологічного дослідження формування відповідального суспільства, відповідальність трактована як здатність соціального дівця усвідомлювати можливі наслідки своїх (не)прийнятих рішень, (не)зроблених виборів, (не)вчинених дій, (не)виконаних обов'язків та (не)дотриманих зобов'язань, а також готовність і здатність брати на себе весь тягар їх. В інституціональній перспективі відповідальність ідентифікується й описується як неусувна проблема, постійно відтворювана з більшою або меншою гостротою. Носіями відповідальності, а головне – втілювачами у життя внаслідок запланованих чи спонтанних дій – виступають передусім інститути суспільства, а також різні соціальні спільноти у його межах.

На основі даних соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України встановлено, що в масовій свідомості уявлювана відповідальність різних соціальних інституцій (спільнот) за ситуацію в країні структурована на два компоненти – відповідальність політичної периферії та політичного центру суспільства. Ця обставина приховує неабиякі ризики для центральної влади держави: її відповідальність за ситуацію в країні акцентована в масовій свідомості переважно як «цілковита», тоді як відповідаль-

ність політично периферійних інституцій і спільнот бачиться громадськістю значно менше «цілковитою» та більше «частковою».

За допомогою кластерного аналізу респонденти опитування 2019 р. (N=1802) класифіковані за їхніми думками щодо міри відповідальності різних інституцій (спільнот) за ситуацію в країні на три кластери. Кластер «відповідальні» (за все) – 43,2% від загальної вибірки – здебільшого становлять опитувані, які декларують «повну» і «часткову» особисту відповідальність «за стан справ у цілому в Україні» (55,2%), за стан справ у їхньому місті чи селі (64%), «за те, хто є Президентом України» (71,7%) та «за те, хто є народними депутатами України» (69,3%). Кластер «невідповідальні» (13,5% загальної вибірки) локалізує опитуваних, які здебільшого декларують відсутність або яким «важко відповісти» про міру особистої відповідальності «за стан справ у цілому в Україні» (66,7%), за стан справ у їхньому місті чи селі (64,6%), «за те, хто є Президентом України» (55,5%) та «за те, хто є народними депутатами України» (60%). Кластер «почасти відповідальні» (за центральну владу) – 43,3% від загальної вибірки – зосереджує опитуваних, які здебільшого декларують відсутність або яким «важко відповісти» про міру особистої відповідальності «за стан справ у цілому в Україні» (61,4%) та у їхньому місті чи селі (61,5%), але водночас здебільшого заявляють про «повну» і «часткову» особисту відповідальність «за те, хто є Президентом України» (59,2%) та «за те, хто є народними депутатами України» (59,1%).

Опитувані, що декларативно особисто відповідальні або частково відповідальні за належну відповідальність соціальних інституцій за ситуацію в Україні, становлять абсолютну більшість (86,5%). Переважними об'єктами заявленої ними особистої відповідальності є такі інституції, як президент і парламент країни. Виявлено, що частки опитуваних, які декларують часткову власну відповідальність «за стан справ у цілому в Україні» та у своєму «місті чи селі», впродовж 2013–2015 рр. зросли приблизно на 15%, а у 2018–2019 рр. – приблизно на 5%. Відповідно скоротилися відсотки тих опитуваних, які відверто задекларували відсутність у себе будь-якої відповідальності у зазначених випадках.

Для українських суспільно-політичних реалій надто характерні спонтанні масові й неформальні рухи, які в умовах слабкої інституційності суспільства сприяють постійному політичному переформатуванню його, внаслідок чого в населення з'являються можливості «бути почутими». Це зумовлює потребу громадян у соціальних рухах, через які можна донести до органів влади власні вимоги. Наразі

в Україні активно розгортається неформалізована суспільно-політична активність великих соціальних груп, які мають відмінні від проголошеного органами влади бачення розвитку майбутнього країни, проте декларують як основу колективної ідентичності відчуття власної відповідальності за майбутнє суспільства та держави.

На декларуванні особистої відповідальності за стан справ у громаді та державі відбивається розмежування сучасного українського суспільства на проросійськи та проєвропейськи зорієнтованих громадян. Чинник проросійської зорієнтованості значуще впливає на рівень декларативної соціальної відповідальності громадян в Україні, певною мірою знижуючи її. Імовірно, більший потенціал формування відповідального суспільства в Україні варто вбачати у проєвропейській зорієнтованості її громадян.

Український бізнес поступово перестав ототожнювати соціальну відповідальність лише з благодійністю. Якщо на початку 2000-х років загальне бачення мети соціальної відповідальності поширювалося на доволі абстрактні речі, на кшталт, благодійності, підвищення стабільності у суспільстві, покращення іміджу компаній, наявності рекламних можливостей, то з часом бізнес почав розуміти соціальну відповідальність як політику розвитку і поліпшення умов персоналу, інвестиції в розвиток регіону та захист і підтримку споживачів.

Процес первинного накопичення капіталу вимагав від українських бізнесменів зосередження уваги виключно на власних справах, обмежуючись епізодичними добродійними акціями в локальних масштабах. Однак подальший вихід великих власників на суспільно-політичну арену змусив формувати стратегію взаємодії з суспільством шляхом створення різноманітних благодійних фондів на постійній основі. В Україні лише деякі великі фінансово-промислові групи (ФПГ) починають усвідомлювати свою нову роль у суспільстві. Поступово приватний капітал зрозумів зиск від запровадження заходів соціально-відповідального бізнесу і за багатьма показниками став випереджати державні підприємства.

Український бізнес мотивується «внутрішніми» джерелами соціальної відповідальності. Ділове середовище, на відміну від політичного, є чи не найпершим у бажанні подолати корупцію. Адже після набуття власності та створення власної справи бізнесмени в міжособистісних стосунках намагаються обстоювати принципи порядності та вільної конкуренції, оскільки йдеться про їхні власні інтереси. Імовірно, це прагнення надалі втілиться в запровадження в країні справедливого правосуддя, на яке здебільшого нарікають бізнесмени. Адже після остаточної приватизації державного майна перед

бізнесменами постане питання збереження власності та бізнесу від переділу, тому потреба у цивілізованих правилах сприятиме утвердженню судової гілки влади.

Підприємницький ризик, раціональне зважування своїх дій формує почуття відповідальності не лише за свій прибуток, а й за ефективність виробництва, мотивацію найманих робітників і за все суспільство. За умов глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. українські підприємці, на відміну від своїх зарубіжних колег, здебільшого не звільняли працівників, а посилали у вимушені відпустки, зменшуючи зарплати. Це був своєрідний амортизаційний механізм, який сприяв адаптації працівників до кризи та запобігав соціальній напруженості.

Великі підприємства здійснюють заходи соціально-відповідального бізнесу значно частіше, ніж середні та малі підприємства. Представники бізнесу, набувши економічної та політичної суб'єктності, активно впроваджують власну суб'єктність у соціально-гуманітарній сфері України. В Україні власна національна буржуазія безпосередньо зацікавлена у збереженні суверенітету й стабільності нової держави, оскільки лише у власній, здебільшого ними контрольованій державі вони можуть почуватися безпечно. У результаті переплетення економічних інтересів представників великого капіталу їхня власність розосереджена по всій території України. Як наслідок, великі власники зацікавлені у територіальній цілісності та єдності України.

Попри те, що населення загалом усвідомлює значну роль підприємців і бізнесменів у житті українського суспільства, його переважна більшість вважає першочерговим обов'язком цієї соціальної групи – сплату податків, інвестиції в економіку та створення робочих місць. Тривалість соціальних трансформацій поступово знижує поляризацію соціального сприйняття власників малих підприємств і власників землі, оброблюваної самотужки, як репрезентантів трудового характеру розпорядження приватною власністю, та власників великих підприємств і власників землі, оброблюваної найманими працівниками, які продовжують асоціюватися в масовій свідомості з експлуататорським характером їхньої діяльності. Соціальне сприйняття приватних власників переважно узгоджується із соціальним статусом, здатністю адаптуватися до ринкової економіки та відповідними ціннісно-ідеологічними переконаннями.

Аналіз виявив слабкий зв'язок між інтернальним локусом контролем та успішним досвідом підприємництва. З іншого боку, дослідження зафіксувало невеликі відмінності у локусі контролі між представни-

ками середнього та малого бізнесу: середні бізнесмени дещо більше схильні до інтернальності, ніж малі підприємці. Порівняно з групами респондентів, які декларували невдалий досвід створення бізнесу та відсутність такого досвіду, група осіб, які вказали на успішний досвід створення своєї справи, вигідно вирізняється більшою часткою «інтерналів». Подібним чином серед успішних підприємців виявилися найбільші частки тих, хто готовий брати відповідальність за стан справ в Україні та своєму населеному пункті відповідно.

Очевидно, що успішні практики у бізнесі стають підґрунтям збереження інтернальності локус контролю та сприяють баченню себе як відповідального громадянина. За частками «екстерналів» люди з невдалим підприємницьким досвідом доволі схожі до тих, хто не мав взагалі ніякого досвіду. Отже, невдалі підприємницькі практики загострюють увагу їхніх суб'єктів на зовнішніх перешкодах. Внаслідок невдоволення ними виникає бажання здолати їх шляхом протестних дій. Таким чином, декларована екстернальність людей, які зазнали невдачі у бізнесі, не робить їх пасивними, а спрямовує на протестні дії.

Є підстави вважати, що екстремальні обставини загроз зовнішнього агресора, економічного розладу та необхідності докорінного інституційного перетворення суспільства можуть посприяти зростанню відповідальності його ключових соціальних дієвців – держави, політичних рухів та бізнесу. Адже передусім саме ці дієвці вимушені адекватно реагувати на зазначені виклики існуванню українського суспільства.

Не виключено, що необхідність постійно зважувати можливі наслідки своїх рішень та дій для себе та суспільства загалом сприятиме розвитку в них високої міри відповідальності за долю країни. За умов наполегливого культивування цієї якості, а також її вправного прищеплення широким верствам сучасного українського суспільства вони, імовірно, набуватимуть неабиякої виваженості, ефективності та продуктивності власних дій. У цих гаданих перспективах варто вбачати передумови для досягнення українським суспільством конкурентоспроможності у глобальному просторі.

Наукове видання

**Формування відповідального суспільства:
держава, політичні рухи, бізнес**

*Олександр Вишняк, Олена Злобіна, Сергій Макеєв, Ігор Мартинюк,
Руслана Москотіна, Валерій Пилипенко, Володимир Піддубний,
Юрій Привалов, Олександр Рахманов, Володимир Резнік,
Юрій Сапелкін, Наталія Соболева, Микола Шульга,
Гульбаршин Чепурко*

Відповідальна за випуск: *Т. Загороднюк*

Редактор: *О. Кузьміна*

Комп'ютерна верстка: *О. Соколова*

Підписано до друку 20.12.2019 р. Формат 60x84/16. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 16,6. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9